

Μνήμων

Τόμ. 39 (2022)

Μνήμων

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΜΑΡΙΑ ΑΡΒΑΝΙΘΗ, Σπαθιά και άλλα όπλα: Στοιχεία για τον αφοπλισμό των μη Μουσουλμάνων στα χάνια της Κωνσταντινούπολης, Μάρτιος – Απρίλιος 1821 ● ΣΑΚΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ, Ένα νησί σε δύο επικράτειες: Η Κάλυμνος ανάμεσα στην Ελληνική Επανάσταση και την οθωμανική εξουσία (1824-1825) ● ΜΗΝΑΣ ΑΝΤΥΓΙΑΣ, Σπογγαλιευτικές συντροφίες και επιχειρήσεις στην Ύδρα στα τέλη της Επανάστασης και τα πρώτα χρόνια της οθωμανικής περιόδου (1830-1840) ● ΣΩΤΗΡΟΤΑΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Το θεσμικό πλαίσιο και η γραφειοκρατία της αποκατάστασης των αγωνιστών της Ελληνικής Επανάστασης (1821-1906) ● ΔΗΜΗΤΡΑ ΠΥΡΡΙΠΗ, Η ώρα της ανταλλαγής: Οι ανταλλάξιμοι Μουσουλμάνοι στον τοπικό Τύπο: Οι περιπτώσεις της Κρήτης και της Μακεδονίας ● ΑΡΤΕΜΙΣΙΑ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ – ΚΥΡΙΑΚΗ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ – ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΜΕΛΟΥ, Από τη Βιθνία στην Ελλάδα: Πτυχές της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτιστικής ζωής στον τόπο προέλευσης και εγκατάστασης μέσα από το Αρχείο Προφορικής Παράδοσης του ΚΜΣ ● ΜΑΡΙΑΝΝΑ ΚΑΡΑΛΗ, Ο «τεκμηριωτικός» φακός της αιωνιότητας του αίματος: Οι φωτογραφικοί «απαρράλληλοι» της Nelly's και η εποχή τους ● ΘΕΟΦΙΛΟΣ ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ, Τα τοπικά οικονομικά δίκτυα των Ομιλών Ενδύλων Καταθιακομένων Αγρονιστών (ΟΕΚΑ) ως πρώιμο στάδιο του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΔΟΚΙΜΙΟ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΑΡΤΟΜΑΤΣΙΑΗ – ΝΑΤΑΛΙΑ ΤΣΟΥΡΜΑ, Δημογραφικές μεταβολές στην Ελλάδα της Κατοχής (1941-1944/45): Μια ιστοριογραφική προσέγγιση της πληθυσμιακής κινήτικότητας

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΜΟΪΡΑΣ, Δύο οθωμανικά τεκμήρια για τον Ρήγα ● ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΣΦΟΙΝΗ, «Μια πιστή εικόνα της Ελλάδας»: Από το ημερολόγιο του ιρλανδού φιλέλληνα James Emerson (1825) ● ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΧΡΗΣΤΟΣ, Οι ενθυμήσεις του Μαρμερόνου Λαμπρινού Κ. Δημαρχόπουλου, 1821-1866 ● ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, Μερικές σκέψεις για τη ζωή, το επιστημονικό έργο και την ποικίλη δράση του Αντωνίου Σιγάλα

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΣ

Εκδόσεις για το 1821. Μια δεύτερη αποτίμηση: Χάρης Αθανασιάδης, Δημήτρης Δ. Αρβανιτάκης, Σίμος Μπούκης, Μιχάλης Σωτηρόπουλος, Άννα Αθανασούλη, Παναγιώτης Σπάθης ως Ευθύμιος Μαχαίρας, Βασιλική Θεοδώρα, Νικόλαος Αβανός, Κατερίνα Γαρίδα, Δημήτρης Γαργάρας, Ζωή Καζάκου

39

ΑΘΗΝΑ 2022

Faidon Moudopoulos-Athanasίου, The Early Modern Zagori of Northwest Greece: An interdisciplinary archaeological inquiry into a montane cultural landscape, Sidestone Press, 2022

ΕΥΘΥΜΙΟΣ ΜΑΧΑΙΡΑΣ

doi: [10.12681/mnimon.37433](https://doi.org/10.12681/mnimon.37433)

Copyright © 2024, Μνήμων

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΑΧΑΙΡΑΣ Ε. (2024). Faidon Moudopoulos-Athanasίου, The Early Modern Zagori of Northwest Greece: An interdisciplinary archaeological inquiry into a montane cultural landscape, Sidestone Press, 2022. *Μνήμων*, 39, 351–356. <https://doi.org/10.12681/mnimon.37433>

βιβλίο έκανε συνεχώς συγκρίσεις με σύγχρονους πολιτικούς. «Η σύγκριση άλλωστε ήταν αυτή που με ανάγκασε να βαφτίσω μέσα μου τον Ιωάννη Καποδίστρια σούπερ ήρωα» και «σήμερα που τα συμφέροντα χορεύουν αλληλοσυγκρουόμενα μπροστά στα μάτια μας ο Καποδίστριας μοιάζει σχεδόν εξωγήινος! Κάποια από αυτά τα τσακάλια που λυμαίνονται τον δημόσιο κορβανά μπορεί από μέσα τους να τον αποκαλούν και ηλίθιο». ¹⁰ Και σε άλλη συνέντευξή της: «Πώς βλέπετε δηλαδή τώρα που κάνουν όλοι “Α, είπε η Εκκλησία αυτό. Ας κάνω λίγο πίσω. Α, είπε αυτό αυτή η ομάδα. Ας κάνω λίγο πίσω”. Καμία σχέση. Ο Καποδίστριας έλεγε: “Αυτό πρέπει, αυτό θα γίνει”». ¹¹

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΣΤΑΘΗΣ

Faidon Moudopoulos-Athanasίου, *The Early Modern Zagori of Northwest Greece: An interdisciplinary archaeological inquiry into a montane cultural landscape*, Sidestone Press, 2022, 190 σ.

Ο Φαίδων Μουδόπουλος στη μονογραφία του αυτή συνδυάζει την αρχαιολογική μελέτη, την επιτόπια επιφανειακή αρχαιολογική έρευνα καθώς και μια επιλεκτική, δομοει-τουργική προσέγγιση στις τοπικές αφηγηματικές και εθνογραφικές πηγές, ώστε να ανασυστήσει το πολιτισμικό τοπίο, την οικονομία και την κοινωνία του Ζαγορίου κατά την οθωμανική (αλλά όχι μόνο) περίοδο. Καταφέρει να συνδιαλέγεται με την τρέχουσα οθωμανική βιβλιογραφία και διευρύνει κατά δύο αιώνες το πεδίο γνώσεών μας για την περιοχή, μελετώντας την υλική κουλτούρα και την κοινωνική διάθρωση από τα μέσα 14ου αιώνα. Στο εγχείρημά του αυτό η αρχαιολογία του τοπίου αποδεικνύεται ικανό εργαλείο για την έρευνα του πρώιμου οθωμανικού παρελθόντος, όταν οι γραπτές πηγές υστερούν. Υπό αυτήν την έννοια η εν λόγω μελέτη έχει ιδιαίτερη αξία τόσο ως προς την ικανότητά της να διαβλέπει την ιστορικότητα, τις συνέχειες και τα ρήγματα που συνδέουν το ύστερο βυζαντινό με το οθωμανικό και το νεοελληνικό τοπίο στη μακρά διάρκεια, όσο και ως προς το ότι αποτελεί σημαντική συμβολή στο πεδίο της οθωμανικής αρχαιολογίας, το οποίο στην Ελλάδα βρίσκεται ακόμα στα σπάργαλα.

Τα πρώτα τρία κεφάλαια αποτελούν ενιαία θεματική ενότητα, που σκοπό έχει να θέσει τις μεθοδολογικές και ιστοριογραφικές βάσεις για την κατανόηση του σχεδιασμού της έρευνας. Ο αναγνώστης τοποθετείται στον γεωγραφικό χώρο του Ζαγορίου (Ήπειρος) και χαρτογραφούνται τα όρια της μελέτης. Αναλύεται, επίσης, η κινητι-

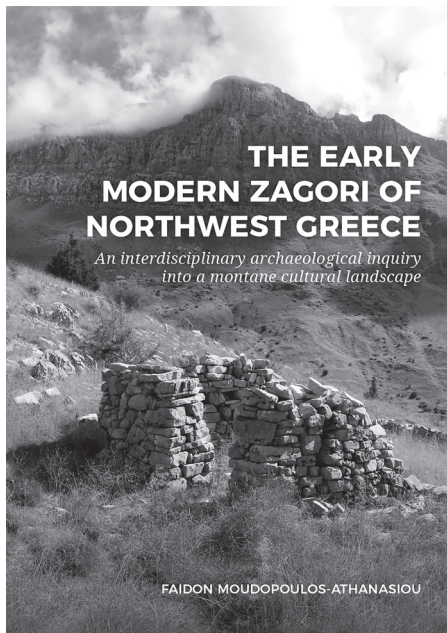
10. Βλ. εφημ. *Πελοπόννησος*, 17.1.2021 στη διαδικτυακή διεύθυνση <https://pelop.gr/lena-divani-simera-o-kapodistriass-moiazei-schedon-exogiinos/> (τελευταία πρόσβαση 1.3.2023).

11. Εκπομπή «Με τα πόδια μέχρι την αλήθεια» των Λίνας Νικολακοπούλου και Αλεξάνδρας Χριστακάκη, στο 2ο ραδιοφωνικό πρόγραμμα της ΕΡΤ, 16.1.2021, στη διεύθυνση: <https://www.ertecho.gr/radio/deftero/show/me-ta-podia-mexri-tin-alitheia/ondemand/74712/me-ta-podia-mexri-tin-alitheia-ioannis-kapodistriass-to-pikro-potiri/> (τελευταία πρόσβαση 1.3.2021).

κότητα (*mobility*) τόσο ως πρακτική που επιβάλλεται από την πολιτική πραγματικότητα και τις οικονομικές και περιβαλλοντικές συνθήκες, όσο και ως πολιτισμική σταθερά του Ζαγορίου, η οποία επιτρέπει στην περιοχή να ξεπερνά τα όριά της και να συνδέεται με την ευρύτερη μπρωντελιανή Μεσόγειο. Η πραγματικότητα αυτή επιτρέπει στην ελίτ του Ζαγορίου να προβαίνει σε συσσώρευση κεφαλαίου, η οποία επισφραγίζει την πολιτική κυριαρχία της. Μέσα από την «προγραμματική» αυτή τοποθέτηση δηλώνονται, επίσης, οι αφηγηματικές προσεγγίσεις, με τις οποίες η μονογραφία αυτή θα συγκρουστεί, στο κέντρο των οποίων βρίσκονται διαφορετικές ερμηνείες για τη φύση και τον ρόλο της *κινητικότητας* των Ζαγορισίων.

Ο συγγραφέας δηλώνει ότι έχει στόχο να αποδομήσει το κυρίαρχο εθνικό αφήγημα που θέλει το Ζαγόρι να μετατρέπεται, μέσω των προνομίων που του παρείχαν οι Οθωμανοί, σε μια δημοκρατική και αυτοδιοικούμενη ελληνική πολιτεία εντός οθωμανικής επικράτειας. Θα αμφισβητήσει επίσης το μοντέλο της οικολογικής υπέρβασης που προέκρινε ο Μακνήλ. Ο μελετητής παρατηρεί ότι α) η *κινητικότητα* προϋπάρχει της οικολογικής υπέρβασης, β) υπήρχε ικανό πλεόνασμα για την κάλυψη των αναγκών του πληθυσμού, γ) ο πληθυσμός ο ίδιος είναι αρκετά ευμεγέθους ήδη από τον 16ο αιώνα, χωρίς να υπάρχουν στοιχεία ότι αυξήθηκε μετέπειτα, κάτι το οποίο, άλλωστε, θα ήταν αντίθετο με τις γενικές τάσεις της Μεσογείου και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά τον 17ο αιώνα, δ) η καλλιέργεια των αναβαθμίδων στις βουνοπλαγιές δεν είναι παράγωγο της ανάγκης καλλιέργειας περιθωριακών γαιών, καθώς αυτή συμβαίνει διαχρονικά στο Ζαγόρι (αμφισβητεί δηλαδή την παραδοχή ότι οι ορεινές γαίες συνίστανται μόνο για κτηνοτροφία, με την γεωργία να αποτελεί μια «ανωμαλία» που οφείλεται σε ενδογενείς και εξωγενείς πιέσεις). Τέλος, ενισχύει τα συμπεράσματά του ελέγχοντας και για άλλους παράγοντες που λειτουργούν πιέζοντας προς την *κινητικότητα*, δηλαδή την καταστροφή του οικοσυστήματος από τις επιπτώσεις της Μικρής Παγετώδους περιόδου, για την οποία όμως δεν υπάρχουν τα απαραίτητα στοιχεία.

Ο συγγραφέας επιχειρεί, επιπλέον, να συνδυάσει σε μια ιστορική σύνθεση τα αρχαιολογικά ευρήματα, τα τοπικά χρονικά αλλά και τα οθωμανικά κατάστιχα, ώστε να γράψει μια «από τα κάτω» ιστορία για το τέλος της ύστερης βυζαντινής περιόδου της περιοχής και την αρχή της οθωμανικής. Ελέγχει και αναλύει την απορρόφηση της περιοχής στους οθωμανικούς μηχανισμούς φορολογίας και διοίκησης. Δείχνει ότι η βυζαντινή ελίτ διατηρεί την ισχύ της μέσα στο οθωμανικό οικοδόμημα και εκμεταλλεύεται τη διοικητική αποκέντρωση και την ιδιωτικοποίηση της είσπραξης φόρων, μετά τον 17ο αιώνα, ώστε να καταστήσει τους κατοίκους πολιτικά και οικονομικά εξαρτημένους. Αυτή η ερμηνευτική γραμμή συνδέεται με τις δυναμικές του βοϊνικίου. Το βοϊνίκιο αποτελούσε μια συνθήκη, με την οποία οι Οθωμανοί προσέφεραν φοροαπαλλαγές σε συγκεκριμένους οίκους του Ζαγορίου, με αντάλλαγμα βοηθητικές υπηρεσίες κατά την περίοδο εκστρατείας. Το βοϊνίκιο αποτελεί πυχή της *κινητικότητας*, αρχικά προς Αδριανούπολη και Κωνσταντινούπολη. Καθώς όμως η είσπραξη φόρων ιδιωτικοποιείται και το Αυτοκρατορικό Θησαυροφυλάκιο στρέφεται προς τη μετατροπή όλο και περισσότερων φόρων σε ρευστό, η υπηρεσία του βοϊνικίου καθίσταται πληρωτέα. Υπάρχουν, λοιπόν, τώρα ακόμα μεγαλύτερα περιθώρια *κινητικότητας* για τη ζαγορίσια εμπορική ελίτ. Τα δίκτυα που σφυρηλατήθηκαν μέσα από τις οθωμανικές εκστρατείες, χρησιμοποι-

ούνται για εμπορικές μετακινήσεις αυξάνοντας τα περιθώρια συσσώρευσης και πλουτισμού. Καθώς οι κοινότητες σταδιακά δυσκολεύονται να πληρώσουν τους φόρους τους, αρχικά χρεώνονται όλο και περισσότερο προς την ελίτ των εμπόρων/βοϊνούκων, η οποία εισάγει ρευστό από τις εμπορικές δραστηριότητές της και υπενοικιάζει την είσπραξη των φοροπροσόδων της περιοχής. Τελικά, μέσω των μηχανισμών χρέους, οι κοινοτικές και ιδιωτικές γαίες μετατρέπονται σε τσιφλίκια. Ο συγγραφέας, λοιπόν, θεωρεί ότι η αποσιώπηση των αγροτοποιομενικών δραστηριοτήτων της περιοχής και η πρόταξη του αφηγήματος του βοϊνικίου, που παρουσιάζει το Ζαγόρι και το Κοινό των Ζαγορισίων ως μια εμπορική-δημοκρατική κοινοπολιτεία, δεν είναι τυχαία.

Σκοπός της είναι η απόκρυψη των εν-

δοκοινοτικών ανισοτήτων και της οικειοποίησης τον κοινών «από τα πάνω». Η ερμηνευτική αυτή προσέγγιση δεν περιορίζεται στην ύστερη νεωτερικότητα, αλλά επεκτείνεται μέχρι την άλωση των παραδοσιακών κοινοτικών αγροτοκτηνοτροφικών γαίων και δασών για την κατασκευή εθνικών σημείων αναφοράς, όπως οι δρυμοί, που δημιουργήθηκαν από το μεταξικό καθεστώς, και επηρεάζει τη μορφή της τουριστικής ανάπτυξης σήμερα. Στο πεδίο αυτό οι αφηγήσεις του βοϊνικίου συντέλεσαν στην κατασκευή ενός «ανεξάρτητου» χώρου στα χωριά και σε άλλες τοποθεσίες, όπου επιβιώνει η μνημειακή αρχιτεκτονική των ελίτ. Αντίθετα, ο φυσικός οικονομικός χώρος των μη ελίτ, οι πλαγιές και τα οροπέδια με τις αναβαθμίδες και τα βοσκοτόπια, αυτό που ο συγγραφέας ονομάζει μεθοδολογικά *dwelling* – κατοίκηση, θεωρήθηκαν παρθένα φύση και παραγκωνίστηκαν από το πολιτισμικό τοπίο του Ζαγορίου.

Η πρώτη θεματική ενότητα της μελέτης κλείνει με μια επισκόπηση του πεδίου της οθωμανικής αρχαιολογίας στην Ελλάδα. Αρχικά, ο μελετητής χρησιμοποιεί την περίπτωση της *κούλιας του Χασανί Μπαμπά*, δηλαδή του πυργόσπιτου ενός μπεκτασί δερβίση, και διαπιστώνει ότι η κυρίαρχη νομική και μεθοδολογική εργαλειοθήκη συμβάλλει στην εμπέδωση του εθνικού αφηγήματος. Σε συζήτηση με την ευρωπαϊκή βιβλιογραφία για την ιστοριογραφία και την αρχαιολογία του μεσαίωνα, ο όρος «μεταβυζαντινός» συνδέεται με την εκούσια και ακούσια αποσιώπηση οποιασδήποτε κληρονομιάς ξεφεύγει από τα στοιχεία της ελληνικής ταυτότητας ενάντια στον «εθνικό Άλλο», δείχνοντας πως οι εθνικές πολιτικές αγκυλώσεις και ερμηνείες του τι αποτελεί μνημείο και τι όχι συνέβαλαν στην ανεπανόρθωτη απώλεια όχι μόνον ενός μέρους της ισλαμικής κληρονομιάς αλλά και ενός ευρύτερου

υλικού περιβάλλοντος και πολιτισμικού τοπίου, το οποίο, καθώς είχε δομηθεί μέσα από τις ανάγκες μιας κοινωνίας που οι θρησκευτικές διαφοροποιήσεις δεν αποτελούσαν απροσπέλαστα όρια, ήταν αναμφισβήτητα μέρος των κοινών. Δεύτερον, χρησιμοποιώντας το παράδειγμα της λανθασμένης επιβεβαίωσης του ιδρυτικού μύθου των Σουδενών, η οποία κατέστη δυνατή μέσα από τη λανθασμένη ανάγνωση ενός οθωμανικού καταστίχου, καταδεικνύει ότι ελλείψει κατάλληλης κατανόησης των οθωμανικών πηγών αλλά και ικανότητας αποδόμησης των κυρίαρχων τοπικών-εθνικών αφηγημάτων, ακόμα και οι πλέον καλοπροαίρετες, διεπιστημονικές και κατά τα άλλα καλά εξοπλισμένες προσπάθειες καταλήγουν στη αναπαραγωγή των κυρίαρχων αφηγημάτων.

Εν τέλει συζητούνται οι παράμετροι μιας τελευταίας αποσιώπησης: της αρχαιολογίας και ιστορίας των βουνών. Αφενός πληττόμενα από την έλλειψη πόρων και τη δυσκολία πρόσβασης σε αυτά, αν αποτελούν αρχαιολογικές θέσεις, και αφετέρου προβαλλόμενα μόνον ως γεωγραφικοί πόλοι σε μια ακαδημαϊκή παραγωγή στραμμένη στα πεδινά σημεία και στους παραγωγούς πλεονάσματος, τα βουνά χρήζουν μιας αρχαιολογίας η οποία θα λαμβάνει υπόψη τις παραγωγικές δυνατότητες του ορεινού χώρου και του πολιτισμικού τοπίου εκείνων που ζούσαν σε αυτά.

Ακολούθως, ο συγγραφέας συστήνει τα δυο κύρια μεθοδολογικά και ερμηνευτικά εργαλεία που χρησιμοποιούνται για την αποπεράτωση της μελέτης. Παρατηρώντας τους διαφορετικούς ιστορικούς δρώντες στον ορεινό χώρο, εμπόρους, περιηγητές, βοϊνούκους, οθωμανούς αξιωματούχους και απλούς χωρικούς, προσπαθεί μέσα από τις γραπτές πηγές και τα υλικά απομεινάρια να ανακαλύψει τους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους αυτοί *περπατούσαν*, μετατρέποντας τον χώρο σε πολιτισμικό τοπίο ανάλογα με τις προθέσεις τους και τα *εργοτοπία* τους. Ο μελετητής παρατηρεί τα χνάρια του οθωμανού απογραφέα, εντοπίζει τις αλλαγές του τοπίου και των θέσεων των χωριών στη μακρά διάρκεια και επιχειρεί μια χωρική προσέγγιση των ρητών και των ελλείψεων των οθωμανικών καταστίχων. Τοποθετώντας τα παλαιοχώρια στον χάρτη, διαπιστώνει τις οικονομικές και γεωγραφικές δυνάμεις που όριζαν διαχρονικά τη διασπορά των οικισμών στον χώρο. Χρησιμοποιεί την περίπτωση του χωριού Μακρινού, του μόνου από τα χωριά του Ζαγορίου που κατέχει χειμαδιά, ώστε να δείξει τη μεταβολή της χρήσης του χώρου στη μακρά διάρκεια υπό τις πιέσεις των οικονομικών δυνάμεων, από τον 17ο αιώνα και έπειτα. Συνδέει την ίδρυση του χωριού και την εκεί εγκατάσταση βλάχικου, εποχιακά μετακινούμενου πληθυσμού με τον επαναπροσδιορισμό των δραστηριοτήτων και των δικτύων της ελίτ του Ζαγορίου, από τις στρατιωτικές διεργασίες και τη φύλαξη του χώρου στην επιχειρηματικότητα και το εμπόριο με τα Βαλκάνια.

Η εργασία προχωρά στη μελέτη της σταδιακής ερήμωσης παλαιών οικισμών και της ίδρυσης νέων. Το παράδειγμα του Αγίου Μηνά και του Καστρακίου χρησιμοποιείται ποικιλοτρόπως. Αρχικά διαφωτίζει σχετικά με τη διαχείριση του χώρου από τους Οθωμανούς. Σύμφωνα με την επιτόπια έρευνα, οι Οθωμανοί διαχωρίζουν έναν οικιστικά ενιαίο –αν και διεσπαρμένο– χώρο σε δύο τιμάρια, τα οποία και καταγράφονται στα κατάστιχα, ώστε να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες του διοικητικού/φορολογικού μηχανισμού τους. Με την πάροδο του χρόνου και τη σταδιακή εγκατάλειψη παρακολουθούμε την απορρόφηση του χωριού, καθώς οι γαίες του περνού

από τη μία πλευρά στη μονή της Σπηλιώτισσας και από την άλλη στις γαίες του χωριού της Αρίστης. Παρόμοιες δυναμικές παρατηρούνται και σε άλλα χωριά του Ζαγορίου, ενώ η μετακίνηση σε νέα χωριά και η εγκατάλειψη των παλαιών μελετάται σε συνάρτηση με την οικειοποίηση των γαιών που εγκαταλείπονται και τη μετατροπή τους σε τσιφλίκια από τους τοπικούς κοτζαμπάσηδες, και με την κατασκευή εκκλησιών σε νέες τοποθεσίες. Στο κεφάλαιο αυτό ο συγγραφέας αποδεικνύει την αριστοτεχνική ικανότητα που διαθέτει να μεταχειρίζεται και να συνδυάζει αρχειακές πηγές επιτόπιας έρευνας, εθνογραφίας και ιστορίας της τέχνης, ώστε να ανασυνθέσει ένα μωσαϊκό πληροφοριών σε μια ενιαία αφήγηση βασισμένη στην υλική πραγματικότητα.

Μέχρι εδώ ο συγγραφέας προσπάθησε στο βιβλίο του να διακρίνει την πλειονότητα μέσα από τις δραστηριότητες και τη γεωγραφία της ελίτ. Στα δύο τελευταία κεφάλαια η δυναμική της αφήγησης αντιστρέφεται. Σε μια πλέον παραδοσιακή, τύπου *Annales*, ποσοτική προσέγγιση των οθωμανικών καταστίχων, η οποία ενισχύεται με ποιοτικά στοιχεία από την επιτόπια έρευνα, συμπληρώνεται και έρχεται στο φως η ανθρωπογεωγραφία των υπόρρητων δρώντων της ιστορίας των βουκών. Μια κατά βάση αγροτική οικονομία κήπων και αναβαθμίδων με μια συμπληρωματική εκτροφή οικόσιτων ζώων αποκαλύπτεται ως η στρατηγική με την οποία οι ορεινές κοινωνίες του Ζαγορίου προσαρμόστηκαν στην πληθυσμιακή μεγέθυνση, έναν αιώνα πριν την εισαγωγή των καλλιεργειών του νέου κόσμου. Αξίζει να σημειωθεί ότι μέσα από τη διαδικασία αυτή και την καλλιέργεια προηγούμενων ακαλλιεργητων εδαφών στις παρυφές της γονιμότητας ή των συνόρων των οικισμών, ο συγγραφέας προτείνει μια ερμηνεία για τι θα μπορούσε να αποτελεί σε πρακτικό επίπεδο και στον δεδομένο χώρο ο μεζράς (οθωμ. *mezraa*³). Το ορεινό τοπίο καθίσταται πλήρως εκμεταλλεύσιμο, με ένα μέτρο τοπικής προσαρμογής στην κτηνοτροφία, η οποία όμως δεν αποτελεί τον κανόνα αλλά μια δευτερεύουσα επιλογή, στενά συνδεδεμένη με τις δραστηριότητες των ελίτ και την ικανότητα των κοινοτήτων του Ζαγορίου να αντλούν ρευστό για την πληρωμή των φόρων τους. Παράλληλα, το ίδιο το τοπίο εμφανίζεται δυναμικό. Οι διαδικασίες στο πεδίο, ερήμωση, καλλιέργεια μεζράδων, εμφάνιση και χρήση χειμαδιών και βοσκοτόπων κ.λπ., παρουσιάζονται σε μια διαλεκτική διάδραση με τις μεγάλες διεργασίες και τις βαθύτερες δυνάμεις που δρουν στο ιστορικό πεδίο συνδιαμορφώνοντας την προσαρμογή των δρώντων υποκειμένων.

Για τους θιασώτες της νησιωτικής ιστορίας, η μελέτη αυτή, άθελα της, αναδεικνύει την ιστορική και γεωγραφική ενότητα του ελλαδικού νησιωτικού και ορεινού χώρου. Μπορεί, λοιπόν, να διαβαστεί και ως κάλεσμα για μια συνολικότερη προσέγγιση των πεδίων αυτών, κατά την οθωμανική περίοδο. Για τον λόγο αυτό η σύνθεσή της θα μπορούσε μάλλον να είχε επωφεληθεί από μια συζήτηση με τη σχετική βιβλιογραφία για τα νησιά. Κάτι τέτοιο θα είχε συντελέσει στο να καταφέρει ο συγγραφέας να προσδιορίσει με μεγαλύτερη ακρίβεια τις ελίτ και τους κοτζαμπάσηδες της περιοχής, οι δραστηριότητες και οι σχέσεις των οποίων ομοιάζουν με εκείνες των υπεινοικιαστών του μακτού των Κυκλάδων. Παρά το ότι ο συγγραφέας καταφέρνει και ανασυντάζει σε ικανοποιητικό βαθμό το αποτύπωμα των επιχειρηματικών δράσεων της ελίτ, κατασκευάζοντας έτσι ένα πειστικό αφήγημα για το οικονομικό και κοινωνικό υπόβαθρο της περιοχής μέσα από τη διαχείριση του χώ-

ρου, οι ελίτ δεν καθίστανται ποτέ ορατές στο μικροεπίπεδο. Δηλαδή δεν ερευνώνται τα προσωπικά τους δίκτυα, οι οικονομικές σχέσεις και οι σχέσεις συγγένειας, και δεν αποσαφηνίζεται, πέρα από μερικές περιπτώσεις, ποιοι ήταν αυτοί οι δρώντες. Βέβαια, θα μπορούσε κανείς να πει ότι κάτι τέτοιο είναι έξω από τους στόχους μιας αρχαιολογικής μελέτης. Παρ' όλα αυτά, δεδομένης της ροπής της μονογραφίας αυτής προς την εκτενή χρήση της τοπικής και οθωμανικής ιστοριογραφίας και του υβριδικού τρόπου με τον οποίο αναπαριστά το παρελθόν, μια τέτοια προσέγγιση θα ολοκλήρωνε την εικόνα του υπό εξέταση χώρου και κοινωνικού συνόλου.

Εν τέλει, μπορεί να λεχθεί ότι η μονογραφία του Φαίδωνα Μουδόπουλου αποτελεί ρηξικέλευθη συμβολή στην ιστοριογραφία του ορεινού χώρου και ιδιαίτερα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Αναδεικνύει την αξία της επιτόπιας έρευνας στην ερμηνεία και συμπλήρωση των ελλείψεων ή των υπόρρητων στοιχείων των οθωμανικών καταστίχων. Κατασκευάζει μια ιστορία για τα βουνά από την πλευρά της οικονομίας των βουνών αποφεύγοντας την κυρίαρχη στη βιβλιογραφία θεώρηση των βουνών από την πλευρά των πλεονασματοπαραγωγών πεδιάδων. Παράλληλα, η εντοπιότητά του, σε συνδυασμό με την άριστη γνώση της τοπικής βιβλιογραφίας και των τεκμηρίων, του επιτρέπει την πρόσβαση σε έναν πλούτο εθνογραφικών και πολιτισμικών πληροφοριών που δύσκολα θα μπορούσε να προσεγγίσει κάποιος που δεν έχει εξοικείωση με την περιοχή. Το αποτέλεσμα είναι ένα ολιστικό *case study*, το οποίο καταφέρνει να παραγάγει νέα γνώση αμφισβητώντας την απλή εφαρμογή «ξενόφερτων» μοντέλων στον ελληνικό χώρο.

ΕΥΘΥΜΙΟΣ ΜΑΧΑΙΡΑΣ

Violetta Hionidou, *Abortion and Contraception in Modern Greece, 1830-1967. Medicine, Sexuality and Popular Culture*, Λονδίνο, Palgrave Macmillan, 2020, 361 σ.

Η μελέτη της Βιολέττας Χιονίδου για την ιστορία των αμβλώσεων και της αντισύλληψης στην Ελλάδα συνεισφέρει πολλαπλά στη βιβλιογραφία για την ιστορία της σεξουαλικότητας που έχει αρχίσει να αναπτύσσεται τα τελευταία χρόνια και στην Ελλάδα. Στηριγμένη σε εύρος πηγών, η Χιονίδου έχει συνθέσει μια πρωτότυπη διεπιστημονική μελέτη που αξιοποιεί αναλυτικά εργαλεία από διάφορους επιστημονικούς χώρους –κυρίως τη δημογραφία, τη λαογραφία, την ιατρική και την ιστορία των σεξουαλικών συμπεριφορών–, προκειμένου να προσεγγίσει ένα θέμα ταμπού για την ελληνική κοινωνία όπως είναι ο έλεγχος των γεννήσεων.

Ανιχνεύοντας τα όρια ανάμεσα στη λαϊκή κουλτούρα και την ιατρική επιστήμη επιχειρεί να παρακολουθήσει τις συνέχειες και τις τομές που σημειώνονται στο πεδίο της διάχυσης των παραδοσιακών και των σύγχρονων μεθόδων αντισύλληψης, σε ένα χρονικό ανάπτυγμα που εκτείνεται από τη δημιουργία του ελληνικού κράτους μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1960, όταν τέθηκε σε κυκλοφορία το αντισυλληπτικό χάπι. Η συνδυαστική χρήση των πηγών, επίσημων και ιδιωτικών (προφορικές μαρτυρίες, ιατρικές και νομικές πραγματείες, λαογραφικές μελέτες και δημογραφικά δεδομένα), αποδεικνύεται ιδιαίτερα ευρηματική, στον βαθμό που συμβάλει στη διατύπωση